

МЕЖДУ ДВЕ ПРОВИНЦИИ:
КАВКАЗЕЦЪТ НИКОЛАЙ ДАДИАН-МИНГРЕЛСКИ КАТО
КАНДИДАТ ЗА БЪЛГАРСКИЯ ТРОН 1886-1887 г.

Петър Стоянович

BETWEEN TWO PROVINCES: THE CAUCASIAN NIKOLAY DADIAN-
MINGRESLKIY AS A CANDIDATE FOR THE THRONE OF BULGARIA,
1886-1887

Peter Stoyanovich, Institute of Historical Research, Bulgarian
Academy of Sciences

Abstract *The problem of the center and the periphery of the province and the global has its own specific reflection in the establishment and development of the new national states in the periphery created between the Ottoman Empire and the Central and Western Europe in the 19th century and the beginning of the 20th century. Once established, these states exert all efforts possible to integrate with “the civilized world”, the Western center. The fate of the small monarchies from the Caucasian belt differs due to the decades-long conflict between the Russian empire and the Ottomans. Due to the weak commitment of the Western powers and the logical supremacy over the Sultan and his regional allies, Russia gradually but permanently succeeds in domineering the Caucasian and the Transcaucasia region, enforcing both its interests and its real state authority.*

Keywords *Bulgaria, Russia, Caucasia, Dadiani, Dadian-Mingrelsky*

Проблемът за центъра и периферията, за провинцията и глобалното има свое специфично отражение в създаването и развитието на новите национални държави в периферията, създадена между Османската империя и Централна и Западна Европа в периода XIX – началото на XX век. Веднъж създадени, тези държави влагат всичките си усилия за приобщаването към „цивилизования свят“, към западния център, стараяйки се да загърбят ориенталската провинция, за чиито представители биват считани дълго време.

Различна е съдбата на малките монархии от кавказкия пояс, върху чиито територии в същия период се развива десетилетният конфликт между Руската империя и османците. Поради слабата ангажираност на западните сили и логичното превъзходство над султана и регионалните му съюзници Русия постепенно, но трайно успява да наложи в Кавказието и Задкавказието както интересите, така и реалната си държавна власт. От екзотични княжества с незначителна влияние и провинциални параметри, създадени след упадъка на по-големи държави, тези страни стават окончателно и безвъзвратно част от Руската империя. Управлявани са от

„центъра“ и продължават провинциалното си съществуване, но вече като съставна част от един централизиран организъм.

По странно стечение на обстоятелствата през 1886 г. руският цар Александър III, подпомаган от крайни консервативни кръгове в администрацията, медиите и дипломацията, се опитва да наложи за български владетел един кавказки княз, подлагайки на съкрушителна жертва не само собствения си престиж и престижа на държавата си в международен план, но и проваляйки за десетилетие българско-руските отношения, като така оставя на западните сили (на първо място Австро-Унгария) отворена врата за пряко влияние на Балканите. Казано схематично – един ключов централен фактор опитва да реши проблем на една провинция чрез лице от друга провинция, без да държи сметка, че междувремежно проблемът на периферията е станал глобален.

Статията изследва основно контекста на кандидатурата и личността на Николай Дадиан-Мингрелски за княз на българите – въпрос, който е слабо проучен в българската историография. „Строителите...“ на Симеон Радев го разглежда маргинално и донякъде пристрастно, без да вникне нито в изкривения до абсурд образ на кавказеца в българските медии, нито в интересната ниша на личната драма на обречения кандидат. Уникална е статията на Иван Стоянов, посветена изцяло на проблема (цитирана по-долу).

На 26.08./07.09. 1886 г. княз Александър I окончателно напуска България, като назначава регентство начело със Стамболов (с членове Муткуров и Каравелов, заменен впоследствие от Георги Живков), което ръководи държавата до заклеването на принц Фердинанд¹ на 2/14 август 1887 г. Скоро след това Стамболов се превръща в кошмар за Александър III, а Батенберг – за канцлера Бисмарк. Последният пише още през октомври до Санкт Петербург: „Считаме за полезно, ако руснаците номинират своя кандидат [за българския трон], за да могат трите двора [Санкт Петербург, Виена и Берлин] да се обединят около него; ние ще приемем всекиго“ (Bussmann 1964: 396). С това топката остава в ръцете на руснаците, на които тя не носи нито забава, нито успех.

Зимните месеци на 1886 г. са изпълнени с объркващо многообразие от проекти, кандидати и ноти. Барон Каулбарс вече е прекъснал дипломатическите отношения между България и Русия. За връщане на Александър няма реални шансове, макар антируският фронт, даващ надежда на управляващите в София, да е в прогрес. Заради липсата на руско потвърждение на избора на Валдемар Датски отпада и тази благоприятна

¹ FERDINAND Prinz von Sachsen-Coburg und Gotha (26/14.2.1861 Виена-10.9.1948 Кобург), княз 1887-1908, цар на българите 1908-1918. Венчан последователно за Мария Луиза принцеса де Бурбон-Парма (1860 Парма-1899 София) и Елеонора принцеса фон Ройс-Кьостриц (22.8.1860 Гера-12.9.1917 н.ст.двореца Евксиноград при Варна).

и приета от Запада възможност за решаване на конфликта. Поставен пред необходимостта да реагира и успокоен, че Берлин се движи напълно в руския курс по българския въпрос, Петербург най-сетне пуска неофициалната вест, че се обмисля кандидатурата на някакъв мингрелски княз.

Дадиани (руски: Дадъяновы) е и до днес разпространена в Грузия благородническа фамилия. По подобие на фамилията Багратиди и тя има арменски родов клон (Tulgaci 1993; Toumanov 1976). Дадиани произхождат от княз Георги Чикованис дзе Мингрелиен, който в 1800 г. приема името на едноименната стара грузинска династия (XIII-XVII в.). Баща му, Кация Чикованис дзе, е лечкумски благородник („азнау“), възкачил се на мингрелския трон в края на XVII век (Bleichsteiner 1919; Yazyki Azii i Afriki 1979; Bihl 1975).²

Територията около град Зугдиди в Западна Грузия, приблизително отговаряща на древната област Колхида, се казва на мингрелски Самаргало, на грузински Семегрело, на руски Мегрелий или Мингрелия и около 1800 г. наброява около 100 000 жители. Днес около 450 000 души говорят мингрелски, един близък до грузинския и лазкия език, и принадлежат към Грузинската православна църква.

От средата на XVII век Мингрелия се намира в нарастваща близост с Русия, формализирана в 1803г. с клетва за вярност към руския цар, гарантираща на княжеството вътрешна самостоятелност. След селското въстание от 1857 г. княгиня Екатерина Александровна, майка на кандидата Дадиан-Мингрелски, предава властта на руския губернатор на Кутаиси, княз Александър Бярятински, и се преселва в Санкт Петербург (Р Б С 6: 32 f. и 37; Kcartculi sabčotca enccklopedia 3, 1978: 329 и сл.).

Обективната и трезва оценка на личността и заложите на княз Дадиан-Мингрелски в качеството му на кандидат за българския престол – особено на фона на крайно едностранчивите и често неверни интерпретации за неговата личност и на делото на дедите му от страна на правителствената преса и политическата класа у нас – изисква едно кратко посвещение на мингрелската история и фамилната среда на княза.

Напълно в стила на управляващите поместни феодали родът Дадиани манифестира властта си в множество резиденции, централизирани около прочутия дворец в град Зугдиди. От XVII век имаме следния разказ на един италиански мисионер: „Князът притежава над 50 дворци, сред които дворецът в Зугдиди е най-красивият. Построен е от много красив камък, а вътрешните покои са издържани в персийски стил“ (Lamberti 1911).

² Унгарската фамилия Dadányi de Gyülvész, получила благороднически статус в 1874 г., се позовава на мингрелския си корен, но най-вероятно произхожда от православен род търговци от района на Македония. Виж: P e u f u s s , Max Demeter. Vuks Gastgeber im Banat. Die Familie Demelić von Panyova. In: ООН 29, 1987. Sonderheft VukSt.Karadžić. S.122-133, Anm.76.

В запазения си днес вид дворецът е от направен през 1873-1878 г. за княгиня Екатерина Дадиани (родена Чавчавадзе), регентка на непълнолетния си син Николай (1853-1866). Съперничи в регионален план дори на прочутия англо-мавритански дворецов комплекс на княз Михаил Воронцов в Алупка на Крим (и двата дворца са проектирани от чужденци). По-малкият дворец в Зугдиди, този за самия Николай, е построен през 1880 г. по проект на руснака Леонид Василиев. Около двореците е разгърнат ботанически парк върху 26.4 хектара, планиран от западни ландшафтни архитекти.

Вследствие на атаките на Тамерлан (Тимур) към края на XV в. единството на силната грузинска монархия окончателно завършва и през 1490 г. тя се разделя на три независими царства: Картлийско (в централните и източни части), Кахетинско (Източна Грузия) и Имеретинско (Западна Грузия). Така, като част от Имеретинското царство, е формирано и княжество Мингрелия, макар само след век да е завладяно от Османската империя до 1774 г., когато е освободено по силата на договора от Кючук Кайнарджа.³ Стратегическото географско положение, липсата на достатъчен собствен ресурс и претенциите на двете съседни империи обричат княжеството още от неговото създаване на зависимост и анексия. Ролята на неговите номинални господари не е в това в какви рамки да запазят властта си, а при какви най-изгодни условия да я предоставят на Русия, засилваща превъзходството си над Османската империя.

Макар и доказуем от по-рано, родът на претендента на българския престол, княз Николай Мингрелски, се осветлява в средата на XVII в. с неговия пращядо Кация Чиковани (починал през 1682 г.). Носител на донякъде условни в тежестта си титли като Лечхум-батони (княз Лечхуми), княз Салипартиано, княз Саинасаридзо, Кация се издига твърде типично както за времето, така и за средата. Безспорно произхожда от дворянския род Чиковани, но дворът не го счита за нещо повече от обикновен „азнаур“ (благородник, дворянин) от село Горди, чийто баща е произвеждал мед. Едва благодарение на брат си, хиротоносан като епископ Чкондидели, Кация „се възвиси и се ползваше с уважението на царете и по тази причина го слушаха лечхумците. После [княз] Леван [IV] Дадиани го дари със Салипартиано и го направи свой близък довереник, и той беше човек мъжествен и делови, макар и безбожник и кръвожаден. Той даваше съвети на [княз] Дадиани и избиваше одишките (мингрелските) велможи“ (Bagrationi 1976: 340).⁴ След

³ Договор от Кючук Кайнарджа – мирен договор от 21 юли 1774 г., между Русия и Османската империя след (петата) Руско-турската война от 1768-1774 г. Договорът отстъпва Керч и няколко други черноморски пристанища на Кримския полуостров на Русия и обявява останалата част от Кримското ханство за независимо. Позволено е на руски търговски кораби да плават в турски води. Молдова и Влашко са възстановени под сюзеренната власт на султана, но Русия придобива правото си на намесване във Високата порта (съдът на султана) от името на тези две княжества. Освен това, Русия придобива определени права върху Представителството от името на гръцките православни поданици на султана. В отделен договор (1775 г.) Турция отстъпва Буковина на Австрия. Договорът от Кючук Кайнарджа улеснява анексията на Крим от Русия (1783 г.) и лежи в основата на по-късните претенции на Русия като защитник на християните и християнството в Османската империя.

смъртта на своя благодетел и възшествието на сина му Леван IV към края на века Кация го отстранява от власт и заема престола на княжеството.

Флиртът по сметка между Мингрелия и Русия започва в началото на XIX в. и завършва с *неравен брак* половин столетие по-късно. Поглъщането на малкото княжество от имперската сила е напълно логично в контекста на времето и разположението на силите, а за това претопяване най-малка вина има кандидатът за българския трон княз Николай.

През 1801 г. към Русия е присъединено Кахетинското (Източното грузинско) царство. Две години по-късно управляващият княз Григол (Григорий) Кациевич Дадиани затяга отношенията си със своя формален сюзерен имеретинския цар, който заплашва да завземе провинция Лечхуми. Поставил се в безизходица, Дадиани търси помощта на руския наместник в бившето Грузинско царство, заплащайки с васалитета си. Командващият руските войски в Грузия ген. Цицианов⁵ присъединява и Имеретинското (Западното грузинско) царство към Русия.⁶ Срещу клетвата си за вярност Григорий получава поданство, генерал-майорски чин, ордена „Св. Александър Невски“, златна грамота за въвеждането си във власт, чин „сердар“, държавно знаме и шашка с брилянти. Оставено му е вътрешното управление и гражданското съдопроизводство. Страната е спасена от имеретинската заплаха чрез окупация, князът неочаквано умира, а съпругата му е извикана в Петербург да завърши дните си като статсдама.⁷ Синът на Григорий, Леван, отстъпва на империята ключовите пунктове Редут-кале и Анаклия⁸ на Черно море (Stoyanov 1989: 55).

⁴ Салипартиано – малко княжество в североизточна Мингрелия на границата с Имеретия. От XVI век се предава във владение на младите синове на мингрелските владетели. В 1662 г. е дарено от Леван IV на Кация Чиковани.

⁵ Павел Дмитриевич Цицианов (груз. პავლედიმიტროსძვეციციანოვი; Павле Димитрис дзе Цицишвили, 08.09.1754, Москва - 08.02.1806, доБаку), руски пълководец и администратор. Произхожда от грузинския княжески род Цицишвили, по майка Багратион. Изключителен военен, бързо израства в кариерата, генерал от пехотата (1804). Участва във всички важни кампании на епохата си. В края на XVIII век се отправя в Кавказ по желание на Екатерина II. Астрахански ген.-губернатор и главнокомандващ в завладяната Грузия. Присъединява към Русия множество малки монархии в Закавказието, Дагестан и Каспийското крайбрежие. Застрелян под стените на Баку при капитулацията на града. Отрязаната му глава е изпратена на шаха на Персия.

⁶ Признаването на този акт от страна на Османската империя (както и присъединяването на Бесарабия) става съгласно Букурещкия мирен договор от май 1812 г. Виж: Стоянов, Иван. Руският кандидат за българския престол през 1886 г. В: Исторически преглед, г. XLV, 1989, кн. 6. С.55. (=Стоянов).

⁷ Статсдама – най-висок придворен ранг за жени в Руската империя. Числят се към придворния щат на императорския двор и носят йерархични (за Русия седем на брой) звания или чинове.

⁸ Редут-кале (след 1917 г. Кулеви) – град-крепост, построен от руснаците на брега на Черно море в 1804 г. на около 17 км северно от Поти в устието на р. Хопи. Заложен е като укрепен пункт за защита на Мингрелия от турците, които го наричат „Кремпл“, „Корго“ или „Куле“. Реално няма пристанище, което прави транспортирането на товари от корабите до сушата опасно и трудно. Анаклия (груз. ანაკლია) – селище, курорт край Зугдиди до границата с Абхазия. Разположено близо до устието на р. Ингури. Съвременното му име идва от древната колхидска колония Хераклея. През XV-VIII в. е укрепено пристанище на Мингрелското княжество. От 1723 г. е търговска фактория на османците с оживена търговия на роби. В 1770 г. влиза в състава на Имеретия, след като е окупиран от руснаци и грузинци. В началото на XIX в. става ябълка на раздора между Мингрелия и Абхазия. В съветско време е малка база на Черноморския флот.

Бащата на Николай, същият княз Давид I (23.01.1813 - 30.08.1853), е син на Леван V и княгиня Марта Церетели, дъщеря на един от най-богатите и влиятелни грузински феодали. Внук е на последната имеретинска царица Мария, племенник на последния абхазки господар Михаил Шервашидзе и (по майчина линия) правнук на последния грузински цар Георги XII. Възпитаван е от двама руски генерали аристократи. Самият Давид скоро прави бърза военна кариера.

Още приживе на баща си, през 1840 г., поема управлението на княжеството при празна хазна и застрашителен безпорядък. С възшествието си Давид предприема основни реформи, отхвърлящи досегашния ред: въвеждане на териториално окръжно деление, сменяемост на съдиите, църковна реформа. Радикалните промени, налагани от княза последователно и често с жестоки мерки заради гарантираната от руския гарнизон власт, му спечелват масово врагове както сред селяните, така и сред дворянството и духовенството. Заплахата от гражданска война кара руснаците да предложат на Давид да им предаде властта срещу възнаграждение, в отговор на което той поисква да запази всичките си имоти и да получи 30 000 червонци (злато). След руски ултиматум да загуби автономията си Давид смекчава управлението. Умира едва 40-годишен със състояние от около 1 милион златни рубли. Въпреки безспорните му управленски качества и създадения през 1849 г. дворцов музей за ценности и артефакти от грузинската история, княжеството откъхва след смъртта му през 1853 г. Прочутият генералщабен лекар на Кавказката армия и на князете Воронцови, Андреев, е лаконичен:

Неговата [на княз Давид] смърт зарадва Мегрелия, защото угнетените мегрелци се надяваха на решителна и действителна намеса на руското правителство в тяхното положение. В Мегрелия няха ни брат, ни сват, но знаех какво патят мегрелците от Дадиани и как Дадиани използваше руската власт за придобиване на повече и повече влияние (Zapiski 1913: 169).

Цар Николай I признава владетелските права на съпругата на покойния княз, която поема регентството над сина им Николай. С началото на Кримската война в Мингрелия нахлуват османски части. Екатерина получава предложение от командващия Омер-Лютфи паша княжеството да мине под властта на султана, на което тя отвърща, като лично предвожда войската в контранастъпление. След края на войната е сред почетните гости на коронацията на Александър II, като ефектното ѝ появяване предизвиква фурор в двора (Dumin, Chikovani 1998). Плановете ѝ за трайно усядане в столицата заедно със сина ѝ, подкрепени от издигането ѝ до статсдама и последвани от предаване на властта в Мингрелия под попечителството на нейния девер, не се сбъдват. През 1857 г. Екатерина е принудена да се завърне заради започналото селско антифеодално въстание, породено най-вече от нарасналата след опустошителната война експлоатация. Начело с ковача Уту Микава въстаниците скоро завладяват Зугдиди. Неспособна да

се справи с нарасналата до 10 000 човека селска войска, княгиня Екатерина вика на помощ руската армия. Управлението на Мингрелия е предадено на руски генерал-губернатор, а с царски декрет на доскорошната регентка безалтернативно е предложено да се установи в Петербург под предлог доброто възпитание на децата (Borozdin 1885, Lemondzhava 1957).

На 07.09. 1857 г. Александър I подписва рескрипт, гарантиращ на майката владетелските права на княз Николай над Мингрелия след навършване на пълнолетие, апанаж за него от 10 000 сребърни рубли ежегодно в продължение на 24 години – по царска милост като компенсация за загубите от войната (Архив, кол. 238, оп. 2, ed. hr. 175/5, l.10. Cited in Stoyanov, 1989: 56). В последващите години княгиня Екатерина полага големи усилия в единствената посока да подsigури материално семейството и бъдещето на сина си, като води кореспонденция с висши администратори в столицата и първосвещеници в Тифлис. От писмата ѝ личи голяма неувереност в добрия краен резултат (op. cit.).

Регентката княгиня Екатерина принадлежи към висшата аристокрация от неруски произход. Тя е дъщеря на княз Александър Чавчавадзе, който, освен генерал, поет и общественик, е безалтернативно приет в дома Романови като кръстник на императрица Екатерина Велика. Майка ѝ е княгиня Саломе Орбелиани, правнучка на цар Иракли II Грузински, сестрите ѝ са омъжени съответно за Александър Грибоедов и за барон Александър Николай, министър на народното просвещение. Маниерът ѝ на живот позволява да бъде рисувана от Франц-Ксавер Винтерхалтер, вероятно най-известния придворен художник на XIX век, личен портретист на Луи Филип, кралица Виктория, Наполеон III, търсен от баденския и испанския двор (Karabanova 1992, Gorgidze 1976).

В знак на особено преклонение в 1860 г. Йохан Щраус-син ѝ посвещава своя *Romance No. 1 in D minor op. 243*. Освен няколко известни грузински поети свои стихове ѝ посвещава и самият Лермонтов, като например текста от 1838 г. (цитирам първите две строфи):

Как небеса, твой взор блистает
Эмалю голубой,
Как поцелуй, звучит и тает
Твой голос молодой;
За звук один волшебной речи,
За твой единый взгляд
Я рад отдать красавца сечи,
Грузинский мой булат (Lermontov 1989: 23).

Каквото губи от отсъствието ѝ кавказката родина, това печели светът на изящните изкуства в столицата: резиденцията на Екатерина в Петербург е известен салон за руската и грузинската интелигенция. Едва

десет години по-късно ѝ разрешават да замине за Париж, където през 1868 г. омъжва дъщеря си Саломе за Шарл Луи Наполеон Акил Мюра, внук на известния маршал. Благодарение на това странно родово преплитане в Мингрелия попадат редица бонапартистки реликви, включително и една от трите запазени смъртни маски на императора.⁹ Края на живота си Екатерина прекарва отново в Мингрелия като частно лице.

Класовият статус и фамилната история на кандидата за българския престол княз Николай Дадиани показва, че в негово лице имаме наследник на род, типичен за пъстрата като произход висша аристокрация на Руската империя, генерационно близък до двора и монарха, управленчески обвързан и претопен в машината на държавното управление при запазване на максимален размер привилегии. В годината на номинирането си Мингрели е политическа „безгласна буква“, с протоколно влияние сред аристокрацията, без целево образование или държавнически опит, както и без познание за балканския регион. Изборът от страна на цар Александър (под давление или с одобрение на министър Гирс) пада върху княз Николай заради неговата незначителност на международния фон, предпоставена пълна лоялност към Петербург, достатъчно висока титла и класово безукорен произход.

Неласкава в личен план за Николай е и оценката на германската дипломация – най-лоялната спрямо руския си съюзник външна служба в Европа. Определението на меродавния посланик във Виена, принц Ройс¹⁰, още в самата зора на кандидатурата е: „Този княз, потомък на отдавна детрониран грузински полукняз, води безгрижен живот в Санкт Петербург и Париж и се смята за успял само при дамите и в шаха“ (Politisches Archiv ... S. 181). Нищо от тази гибелна оценка не напуска кабинетната поверителност.

Интересни в този случай са пропагандните клишета и свързаните с това обвинения към княз Николай Дадиан-Мингрелски, които Стамболовата държавна машина тиражира, полугласно подпомагани както от Високата порта, така и от Балплац. В преобладаващата си част те са не само неверни, но и гротескни, което не значи, че не постигат целта си.

⁹ В 1990 г. в Зугдиди трайно се заселва семейството на принц Ален Мюра и принцеса Вероника (родена дъщеря на Шабо-Трамекур). Създават фонд „Мюра в Грузия“ и чрез Европейския съд опитват да си върнат имуществото на Дадиани. От своя страна съществуващият грузински фонд за спасение на дворците на Дадиани поддържа твърдението, че в 1919 г. княжеските наследници са се отказали официално от наследството си.

¹⁰ REUß ZU KÖSTRITZ, Heinrich VII. Prinz (14.07.1825, Клипхаузен, Саксония-02.05.1906, Требшен/Тшебехов в Силезия), пруски и германски дипломат. Завършва право в Хайделберг и Берлин. След кратка военна служба постъпва (1853) в дипломатическия корпус. Пруски пълномощен министър вКасел и Мюнхен. Извънреден пратеник и пълномощен министър на Северногерманския съюз (1868-1871) и посланик на Германския райх (1871-1873) в Санкт Петербург. Генерал-адютант на кайзер Вилхелм I (1873-1876). Посланик в Цариград (1877-1878) и Виена (1878-1894). От брака си с Мари принцеса Сакс-Ваймар-Айзенах има шест деца.

Кампанията, започнала яростно броени дни след официалната руска номинация на Мингрели, се оглавява от Захари Стоянов, подпомогната от неговия кръг колеги и съмишленици. За постигането на отрицателен образ на кандидата не се скъпят никакви определения и удобни взаимовръзки. Целта е бързото постигане на негативно обществено мнение спрямо руския кандидат, при това ловко се избягва очернянето му заради просто-то обстоятелство, че е царски поданик. Обратно, в статиите между Дадиани и Русия няма знак за идентичност, няма прехвърляне на негатив от „руското“ към кандидата. В битката „срещу“ се използват главно аргументи от нравствено, морално, „човешко“ естество, които логично попадат по-устойчиво и бързо в читателската нива.

Ударът срещу Мингрели е и „добродетелен“, консервативно-патриархален. Изграденият образ на кандидата събира в себе си всички характерни черти, ужасяващи както възрожденеца поборник, така и еснафа. Мингрели е представен като непопулярен, азиатец, предател на родината, посредствен, безделник, некадърник, лош съпруг.

Още в първата си програмна статия Захари Стоянов не дава никакъв шанс на баланса и на историческата истина: „тоя кандидат е някои си княз, за съществуването на когото даже и в 100-милионната Русия едва ли са подозирали и стотина души“ (Stoyanov 1886: 1). Изграждането на негативния образ следва по-скоро прокурорска схема на обвинения (или каноническа, ако ги отнесем към смъртните грехове): „като човек той е лекомислен, но добродушен“ (ор. cit.). Затишието е кратко и пропагандата уцелва точно душите на родните пуритани: „като съпруг той се е свадил с жена си твърде скоро и даже е довел работата до развод“ (ор. cit.). На подобни определения не се е „радвал“ никой от кандидатите за българския престол: „умственият му багаж е толкова бляскав, щото само руското правителство не е счело за нужно да го повиши в по-горен чин от полковническия, гдето той кисне от 1875 г. насам, па нямало е и изглед, че ще бъде наскоро произведен“ (ор. cit.).

От политическа гледна точка най-тежкото (и напълно непростимо от гледна точка на конюнктурния момент) обвинение е националното предателство. На фона на руските попълзновения към България, на твърде близкия спомен от въстанията, кланетата и войната и ежедневно витаещата из Княжеството външна заплаха образът на Мингрели като неморален разсипник се вписва напълно в най-цветните образци на „черния“ политически пиар:

като домакин той е прахосал почти всичкото си бащино наследство в първите години на своето младоженство (...) новият руски кандидат за нашия нещастен престол е човек преимуществено търговец, т.е. знае да разменява земя за пари и да разпилява каквото намери готово (ор. cit.).

С класически журналистически маниер, достигнал върха на негативния образ и пълен със сарказъм („няма съмнение, че подобен добър домакин много ще се хареса на нашия народ, а пък за нашата интелигенция не ще и питане“), Стоянов завършва с тезата, че е невъзможно Николай Мингрели да е сериозен кандидат дори на държава като Русия, но допълва, че ако в Петербург са на обратното мнение, то значи са сбъркали пътя генерално. И някак всяка слабост на характера и образованието може да е простена, освен една и тя в онази България е равностепенна на смъртна присъда: „достатъчно е, че той знае да предава своите владения на руския цар срещу титули и злато“ (op. cit.).

Официозът на руската реакция в „Московски новости“ не закъснява с просторна статия, която опровергава всяка теза на Захари Стоянов. В опита си да negliжират негативната българска пропаганда руснаците постигат обратен ефект, рисувайки фалшивия образ на Мингрели като високо образован, патриотичен („русофилски“), талантлив и светски европеец. Подчертава се, че князът е завършил не Пажеския корпус (сякаш това е обидно?!), а е получил многостранно образование в Париж, където невярно се твърди, че е посещавал университет. Унизителният образ на неуспелия полковник, обрисован от Захари, е заменен с бляскавата военна кариера на флигел-адютант. Накрая (по недоглеждане или от глупост) анонимният автор поправя българския си опонент, че не бащата на Николай Мингрели е предал на руския цар държавата си, а това е сторил самият той. За Захари Стоянов това е неочакван и ценен коз, който той не пропуска дебело да подчертае непосредствено след цитираната руска статия (Knyaz Mingrelskiy, Svoboda 1886: 1).

Важен пасаж от статията ни показва отношението на меродавни кръгове около царя и свитата към проблемите и възможното развитие на княжеския въпрос в България. Паралелно с еднозначното настояване на Александър III за кандидатурата и налагането на Дадриан-Мингрелски в София около него съществува влиятелна група (тази на наскоро починалия Катков), която вижда нещата от друг ъгъл:

Рано е за това [руска кандидатура на Мингрели], защото не може той най-после да отиде в страната, управлявана от Стамболовци & С-ие, гдето всичко е в ръката на Батемберга, и гдето е нужно да се въведе по-напред порядък. При сегашните обстоятелства едва ли ще е съгласно с достойнството на Русия да предлага каквато и да било кандидатура, тъй като софийските правители ще вземат всички мерки, щото руският кандидат да претърпи фиаско. Само след въдворението на порядъка възможна е сериозна кандидатура от наша страна (Knyaz Mingrelskiy, Svoboda 1886: 1).

За обективна оценка на ситуацията около медийната война срещу Мингрели е редно да дадем трезва оценка на нападите и на тяхната достоверност.

Първото обвинение е, че Николай е продал княжеството си на руснаците, което изнесените данни вече обори. Мингрелия попада не само в руска орбита, но постепенно и в целеви плен 85 години преди събитията около българския трон – още при праядо му Кация в 1803 г. За последно хватката на руснаците се затваря при майка му в 1857 г., за което десетгодишният Николай не може да има никаква вина. Да не говорим, че след Кримската война окончателното присъединяване на малките господарства към империята е напълно необратим процес.

Второто обвинение – че няма княжество, а бил някакъв дерибей, е чисто безпочвено очерняне, дало блестящи пропагандни резултати. Какво общо с кандидатурата му има този факт? В момента на номинацията си Николай не е управляващ, а номинален княз – каквито са Александър Батенберг, Фердинанд, Богориди или Йохан Орт. Окачествяването му като „дерибей“ е абсурдно в реалното значение на термина (=османски феодален земевладелец с широка автономия в управлението), но идеално „върши работа“ в наложилото се сред българското население определение за „сатрап, самозабравил се експлоататор“.

Не по-малко абсурдно е обвинението, че Николай бил просто „черкезин“, с което директно се атакува умозрителната връзка на българина с черкезките заселвания и золуми в XIX век, които са една от основните причини за българските въстания. Още повече, че е странно черкезин да бъде наричан един човек, прекарал живота си разкъсан между петербургското висше общество и Париж.

Винаги са пропускани заслугите на Мингрели към освобождението на България, защото са безспорни и документирани (тоест не подпомагат пропагандата срещу самия него). Без да е военен от европейска величина, по брой на сражения, ордени и почетни дарове в хода на Освободителната война 1877-1878 г. Николай Мингрели вероятно превъзхожда самия Александър Батенберг.

Единственото основателно подозрение спрямо Николай като кандидат е очакването да работи за руската страна, но това е съмнение, което може да се отнесе към всички кандидати, обвързани по някакъв начин с руския двор, включително и към принц Валдемар. В крайна сметка в кандидатурата на Дадани има дори нещо трагично, доколкото е предварително неизбираема заради наложеното ѝ (невярно) клише, заради бруталната настойчивост на ограничения руски монарх и – не на последно място – поради пълното отсъствие на лична воля и мотивация на Мингрели да заеме рискования пост, за което навярно и никога не е бил питан сериозно.

Пропагандната война на правителствената преса е спечелена. Тя успява да засили негатива и на моменти да истеризира образа на номинирания руския кандидат за българския трон. Но в голяма степен руското твърдоглавие и липса на далновидност по княжеския въпрос има свое огледално отражение в безмерната медийна грубост срещу Петербург от българска страна. Патовата ситуация е ясна и в края на 1886 г. изглежда нерешима: „Двадесет години да стояхме още в преходно положение, двадесет князове да избирахме, тя [Русия] пак нямаше да се съгласи, ако избраният не беше Мингрели или някой нему подобен“ (Petkov 1887: 1).

Княз Нико (Николай) Давидович Дадияни е роден на 4 януари 1847 г. в Зугдиди като син на управляващия княз на Мингрелия. Едва седемгодишен (1853) поема трона след смъртта на баща си. Заради малолетието му държавните дела се водят от майка му Екатерина и регентски съвет на чичовците му Григорий и Константин Леванович. Преживява военната кампания в родината си по време на Кримската война, след което придружава майка си на коронацията на цар Александър II, който го произвежда във флигел-адютант и го зачислява в лейбгвардейския Кавказки ескадрон към конвоя на Н.В.Императора. В 1857 г. не отпътува с майка си обратно, а е изпратен по царска милост да завърши образованието си в Париж.

Навечерието на пълнолетието на Николай е период на откровен руски натиск за отстъпване на владетелските права и окончателното присъединяване на Мингрелия към империята. Стратегическите интереси на Русия в региона и ключовото нахождение на Мингрелия карат цар Александър II да пренебрегне собствените си гаранции към княжеския дом. От 1861 до 1866 г. регентката Екатерина в Санкт Петербург, както и опекуните в самата Мингрелия, са посветени на търсене на максималното икономическо обезщетение на все по-осезателно отдалечаващата се политическа власт в княжеството. А евентуалните загуби за владетелския дом са значителни, въпреки маргиналността на държавицата: безнаследствено право, конфискационно право, феодално право, право за въвеждане на данъци и налози, износно право и прочие. Въпреки верноподаническият стил, всъщност в официалната си записка до ръководителя на руското правителство и председател на Държавния съвет опекуните на непълнолетния княз признават, че дори не са в състояние да изчислят цялостните загуби от евентуално лишаване от владетелски права, но и ясно подчертават ползите от този акт за Русия (Arhiv... I. 35-37. Cited in Stoyanov 1989: 57-58).

На 23 декември 1866 г. (4 януари 1867 г. нов стил) Мингрелското княжество престава да съществува и става част от Кутаиската губерния на Руската империя. С факта на отказа си от владетелски права в полза на

руския император Николай Давидович се явява последният управляващ княз на Мингрелия (1853-1866).

Така е по протокол, откъм бляскавата страна на церемониала. Всъщност прощаването на Николай с владетелските му права е процес тягостен за него, икономически ако не руиниращ, поне сигурно неизгоден, а развитието на дългата му преписка с царя и държавното ръководство показва един човек с позиция и чувства, склонен да даде дори повече патос на писмата до господаря, отколкото е прието в строгия протокол. Първата му записка до царя за отказ от права (неизпратена) от декември 1866 г. не излиза от дипломатичната рамка, но ясно свидетелства за негативната нагласа на автора си:

(...) Като на Монарх нищо повече не мога да кажа, но благоволете, Господарю, да погледнете в сърцето ми – каква нравствена борба понасям аз и каква отговорност поемам върху себе си в самото начало на моя живот. Разрушавам надеждите на моите предци да застана начело на семейство – майка, брат, сестра и да решавам тяхната съдба; страхувам се да ги видя в нужда, страхувам се накрая от упреците на бъдещите поколения (op. cit.).

Първият опит видимо не намира добър прием у посредника княз Гагарин, затова следва втори, подписан от княза на 4 януари 1867 г. Въпреки някои минорни нотки, той е по-умерен и най-вече – поставен върху оправдателната аргументация на стартиращата аграрна реформа, която предстои да обхване и Кавказския регион.

Още на същия ден Сенатът, с който получава правото да се нарича „Светлейши княз Мингрелски“ с предаване на обръщението „Светлост“ по първородство.¹¹ В добавка получава от руското правителство 1 милион рубли и запазва личните си имения в Мингрелия, включително дворците в Зугдиди и Горди. Царската милост и стратегическите руски интереси отново се разминават: запазените родови владения са с променени граници, които изключват черноморското крайбрежие. Прошението до Гагарин в обратен смисъл удря на камък. На 25 февруари 1867 г. Министерство на финансите съобщава на Мингрели, че цар Александър „повели: Вашето ходатайство за отпускането на един милион рубли, определени за Ваша Светлост с височайши указ от 4 януари 1867 г. като възнаграждение за владелческите Ви права по управление на Мингрелия, да се отклони“. През март с.г. му се отказва и предварително изплащане на лихвите за единия милион за една година (Архив...I. 38. Cited in Stoyanov 1989: 58-59). Както изключително правилно предполага Иван Стоянов, при липса на всякакви доказателства за противното можем да предположим, че въпросният милион въобще не е бил изплатен (Stoyanov 1989: 60).

¹¹ На брат му Андрей е предписано да приеме титлата „Светлейши княз Дадиян-Мингрелски“, което не влиза в противоречие с цитираното от Стоянов, че Андрей е получил „същата фамилия“.

През 1868 г. Николай е произведен в щабс-ротмистър.¹² Ползва се с приятелството на престолонаследника (бъдещ цар) Николай. Взема участие в Руско-турската война от 1877-1878 г., сражава се при Търново, Казанлък и на Шипченския проход, награден е за храброст с ордена „Св. Владимир“ IV степен и позлатена сабя с надпис „За храброст“. В 1877 г. става подполковник, а на 30 август 1878 г. – генерал-майор (със зачисляване в запаса на войската и с правото да запази униформата си) (RBS 1962: 39-41). Макар да се числи към добрата „златна среда“, след абдикирането от владетелски права княз Дадиан-Мингрелски никога не е третиран от двора и централната власт по предишния начин.

Княз Николай утвърждава мястото си във висшето руско дворянско общество и с брака си (14.04.1874) с графиня Мария Александровна Адлерберг (1849-1926), дъщеря на генерал от пехотата, министър на императорския двор и най-близък довереник на Александър II. Бракът дава живот на три деца: Екатерина (1875-1875); Николай (1876-1919), втори и последен „Светлейши княз Мингрелски“, камерюнкер, причислен към външното министерство, убит от болшевиките в Петербургския затвор; Саломе-Миа (1878-1961), фрейлина, омъжена за княз Александър Н. Оболенски.¹³

Умира на 24 януари 1903 г. в Санкт Петербург. Тялото му е пренесено в Мингрелия и положено в родовата крипта на Мартвилския катедрален събор. Опелото му, съпътствано от паралелни заупокои из множество църкви в губернията, събира представители от цяла Грузия (Radde 1886, Erckert 1887).

По ирония на съдбата най-веселата и талантива нота, с която Николай Дадиани остава в „концерта“ на своето време, не е нито българската, нито мингрелската, а тази, която Йохан Щраус-син му посвещава в 1859 г. със своята „Niko-Polka“, Op.228, наречена на княжеското галено име. Подобни „посвещения“ не са рядкост във високото петербургско общество, на което т.нар. „екзотични лица“ (особено от Кавказ и региона) придават нов живот и които будят различни импресии в изкуството. През юли с.г. Щраус лично дирижира премиерата на полката в павилиона на гарата в Павловск край Петербург. Според музиковедите произведението описвало дванайсетгодишния Нико като човек, изпълнен с шега и смях. И нататък:

Още в началото на творбата една руска народна песен (поднесена от фагот и чело) се сблъсква с такава суверенно съвършенство с веселата мелодия на цигулка, че въпреки елегичния ‘мол’ се постига един кръг от привлекателна радост. Също така грандиозни са наслаждащите се един

¹² Чин в руската кавалерия, непосредствено преди ротмистър (капитан).

¹³ Николай има и извънбрачна дъщеря, Меник (1880-1954), от княгиня Кесария Кишвардовна Чиковани, припозната при раждането и носеща титлата и името на баща си, омъжена за княз Индико (Андрей) Геловани.

след друг контрасти на финала: изглежда сякаш полката ще потъне, с отзвучи от арфа мелодиите се отвяват. Но точно тогава твърдят финален акорд потвърждава, че тази привидна меланхолия е била просто шега на композитора. По средата прозвучава едно флиртуващо трио – всичко заедно, една майсторска творба в руски стил ([http://www.naxos.com/mainsite/blurbs_reviews.asp?item_code=8.223234 & catNum=223234&filetype=About%20this%20Recording&language=German](http://www.naxos.com/mainsite/blurbs_reviews.asp?item_code=8.223234&catNum=223234&filetype>About%20this%20Recording&language=German)).

Определение за една полка на Щраус, което чудесно би подходило и на живота на княз Николай Мингрелски.

Още при самото ѝ обявяване кандидатурата на мингрелския княз не се посреща с възторг от Портата, макар Виена и Берлин да я разглеждат като „доста сериозна“ за Петербург. В разговор с Греков Великият везир не пести черните краски за кандидата, с което е в унисон с българските настроения: „той [Николай] е отстъпил Княжеството си на руский император и това е лош прецедент (...) той не е княз, никога не е бил, но е един от времешните Кавказки деребейове“ (Kumanov, Svirachev, Ilieva 1994: 206). Всъщност Дадиани не е онзи кавказец, извикващ в западното съзнание от XIX век класически ужасяващ образ. Да не говорим за подобни представи в България. Там отблъскването на Дадиани се свързва директно със забраните на Берлинския договор за заселване на черкези – една заблуда, умело раздухвана от правителствената пропаганда.

До пълнолетието си Николай Давидович на практика е живял през по-голямата част от живота си в Петербург и Париж, отколкото в кавказката си родина. Заради незначителността му външният министър Гирс го смята за идеалния кандидат:

Той не е руснак, а русифициран кавказец; не е богат, но не е и беден; негов тъст е влиятелният руския граф Адлерберг; не е с аристократично потекло, но все пак не е изключен от ‘Готския календар’, войник е, обаче без всякакъв опит и амбиция (РААА, Bulg. 20, Nr.1).¹⁴

Дори и в лицето на самия кандидат идеята за българския трон не среща особено въодушевление. От Виена се научава, че Дадиани е последвал царската покана за среща в Петербург с нежелание. Цар Александър надали е особено зарадван от изповедта на фаворита си Дадиани, че е отстъпил мингрелската корона, за да се избави от тежко бреме, и не желае да поема ново такова (Statelova, Popov 1993: 19). Докато Гирс е умерен поддръжник на кандидатурата, царят я налага последователно и решително, вероятно и заради дългогодишното им лично другарство на младини.

¹⁴ „Gothaischer Hofkalender“ – алманах на царстващите династии и висшата аристокрация, основан в 1763 г. в германския град Гота. До втората половина на 19 в. той е посветен изключително на действащи суверени, други княжески родове предимно от Германия, Италия и Франция, както и на аристократични родове, сравними с управляващите княжески.

Поради факта, че според Берлинския договор само Високата порта е в правото да номинира кандидат за българския престол, руският посланик в Цариград Александър Нелидов¹⁵ не спира сондажите. Според очакванията руското предложение се сблъсква с недоверие и безмълвно несъгласие. Но тъй като за Великия везир Кямил паша не съществува друг изход освен преговори, той формално приема предложението, при условие че великите сили се съгласят и Народното събрание бъде свикано, за да избере княза. В апогея на неофициалната война между София и Санкт Петербург подобни условия се равняват на отказ.

Още на 10 ноември външният министър Начович уверява, че подобен избор е невъзможен (Radev 1990: 474-476). Втвърдява се и общият антируски фронт. Изборът на Мингрели се възприема от Лондон за пробив в дългогодишните усилия на империята да ограничи руското влияние (Pantev 1972: 148). Външният министър на Австро-Унгария е притискан от унгарците, от една страна, от друга – предизвикан от руската слабост към окончателно отхвърляне на Мингрели. Берлин определя Калноки като „адвокат на България за отхвърляне на кандидатурата“. Пред германския посланик във Виена принц Ройс графът дори я нарича „срам за Русия“ (РААА 1887: 181).

Заради наложителното сътрудничество с Англия по въпросите на Северна Африка Рим се превръща в трибуна на антируския блок.

В периода на ясни знаци от Портата, че предложението на Петербург вече е минало, Русия продължава да залага на Дадиани. Ярко доказателство за това е една бележка в дневника на помощник външния министър:

Господин Гирс вчера е добил впечатлението, че господарят Александър III стои зад кандидатурата на мингрелския княз повече от всякога и че както Негово Величество, така и Нейно Величество, които наскоро имаха възможността да разговарят с княза в [двореца] Гатчина, са получили възможно най-положително впечатление от него (Lamedorf 1926: 5).

На телеграмата от Нелидов от началото на декември, че тази кандидатура „наистина е дискредитирана“, царят изписва собственоръчно „ще видим тепърва, аз не вярвам“ (ор. cit.).

Естествено, длъжни сме да предположим наличието на мнения у запознати представители на руския елит (особено дипломатически), според които кандидатурата на Дадиани е обективно неприемлива. В едно свое писмо до издателя на в. „Новое время“ Суворин генерал Каулбарс твърди, че е бил достатъчно компетентен да разбере, че „лице, принадлежащо

¹⁵ НЕЛИДОВ, Александр Иванович (11.06.1835, Дубровки край Смоленск - 17.09.1910, Париж), руски дипломат, дворянин. Завършва гимназия в Кишинев, източни езици и право в Ст. Петербург. Сред поредицата от дипломатически постове е този на съветник на посолството в Цариград 1874-1877 и участник в преговорите и подготовката на Сан Стефанския договор. Посланик в Цариград (1883-1897), Рим (1897-1904), Париж (1904-1910). Застъпва отделяне от Германия, близост с Франция и подялба на Османската империя. Два брака, с Елена Анненкова и с княгиня Олга Хилкова, с която имат пет деца.

към владетелски дом, не може да има влияние и авторитет в България и че князът, избран от простосмъртните, няма да бъде приет от нито един българин (...) Още след първите неофициални слухове за тази кандидатура аз побързах да изкажа, на когото трябва, тези свои мисли“ (Stoyanov 1982: 212). Схващайки едноплановостта на подобно становище, в отговор сп. “Вестник Европы“ твърди, че не простосмъртният произход на Мингрели, а неясните му намерения като евентуален владетел са дали аргументи в ръцете на противниците му (Vestnik Evropy 1890: 424. Cited in Stoyanov 1982: 61).

Когато в Санкт Петербург научават за пътуването на тричленната българска депутация из европейските дворове, руснаците правят опит да представят случая Дадиани за решен (т.е. гласуван от Великото Народно събрание), с което да попречат на мисията на дипломатите. Безизходното надиграване е прекратено от самия тъст на Дадиани, граф Адлерберг, който официално оттегля кандидатурата на зет си въпреки настойчивите молби на външния министър да се спести бламажа на императора. Гирс се оплаква пред Бюло, че по-добра кандидатура никога не може да се намери. За „политически генерали“ като Дондуков или Игнатиев не можело да става дума; дори лица като Лойхтенбергски или Олденбургски щели да ангажират Русия прекалено много (PAA 1887: Nr.1).

References

- Archiv Leningradskogo otdeleniya Instituta istorii SSSR, kol. 238. op. 2
- Bagrationsi, V. (1976) *Istoriya tsharstva Gruzinskogo* (Perevod, predislovie i ukazately: N. T. Nakashidze). Tbilisi.
- Bihl, W. (1975) *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte* 1, 14 u.29. Veröff. f. neuere Gesch. Österr. 61, Wien.
- Bleichsteiner, R. (1919) *Kaukasische Forschungen* 1. Osten und Orient, 1, Wien.
- Borozdin, K. A. (1885) *Zakavkazkie vospomenaniya. Mingreliya i Svanetiya s 1854 po 1861 g.* Sankt Peterburg.
- Bussmann, W. (1964) *Staatssekretär Graf Herbert von Bismarck. Aus seiner politischen Privatkorrespondenz* (Deutsche Geschichtsquellen des 19. und 20. Jahrhunderts, Band 44). Göttingen.
- Dumin, S. V. (Ed.), Chikovani, Yu. K. (1998) “Dvoryanskie rody Rossiyskoy imperii. Tom 4. Knyazya Tsarstva Gruzinskogo”. Moskva: Linkominvest._
- Erckert, R. (1887) *Der Kaukasus und seine Völker*. Leipzig.
- Georgidze, M. F. (1976) *Gruziny v Peterburge*. Tbilisi.
- Kcartculi sabčotca enciklopedia 3, (1978), Tbilisi.
- Knyaz N. Mingrelskiy (1886) “Iz russkiya v Moskovskiya vedomosti”. *Svoboda – La Liberté*, (1), 11, 03.12.1886.

- Kumanov, M., Svirachev, P., Ilieva, D. (eds.) (1994) *Lichniyat arhiv na Stefan Stambolov. Tom 1: Pisma, telegrami, zapiski i dnevnitsi*. Sofia.
- Lamberti, A. "Opisanie Holhidyili Mingreliy". <<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVII/1640-1660/Lamberti/frametext.htm>>
- Lamedorf, V. N. (1926) *Dnevnik (1886-1890)*. Moskva-Leningrad: GIZ.
- Lemondzhava, D. M. (1957) *Vosstanie krestyan v Mingrelii 1856-1857*. Tbilisi.
- Lermontov, M. Yu. (1989) *Polnye sobranye stihotvoreniy v 2 tomah. T.2. Stihotvoreniya i poemy*. Leningrad.
- Pantev, A. (1972) *Angliya sreshtu Rusiya na Balkanite 1879-1894*. Sofia.
- Petkov, D. (1887) "Kakvo shte kazhat silite?". *Svoboda – La Liberté*, (1), 72, 05.08.1887.
- Peyfuss, M. D. (1987) „Vuks Gastgeber im Banat. Die Familie Demelić von Panyova” In: ÖOH 29, 1987. Sonderheft Vuk St. Karadžić.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bulg. 20.
- Radde, G. F. (1886) *Reisen im mingrelischen Hochgebrige*. Tiflis.
- Radev, S. (1990) *Stroitelite na suvremenna Bulgaria. T.2. Regentstvoto*. Sofia.
- RBS – Russkiy biograficheskiy slovar (1905) Sankt Peterburg (Reprint New York, 1962), Vol. 6.
- Karabanova, P. F. (1992) *Siyatel'nye zheny. Biografii i rodoslovnye stats-dam i freylin russkogo dvora*. (Po spiskam P. F. Karabanovoy). Sankt Peterburg.
- Statelova, E., Popov, R. (1993) *Stefan Stambolov i negovoto vreme. Nepublikovani spomeni*. Sofia: Detelina 6.
- Stoyanov, I. (1982) "Edno interesno pismo na general Nikolay Kaulbars za bulgarskite sabitiya prez esenta na 1886.". In *Godishnik na muzeite v Severna Bulgaria*, № 8. Varna.
- Stoyanov, I. (1989) „Ruskiyat kandidat za bulgarskiya prestol prez 1886”. *Istoricheski pregled*, XLV, № 6.
- Stoyanov, Z. (1886) "Uvodna statiya" (11 noemvri 1886 g.), *Svoboda – La Liberté*, (1), 5, 12.11.1886.
- Toumanoff, K. (1976) *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'histoire de la Caucasic Chretienne* (Arménie-Géorgie-Albanie), Rome.
- Tuglacı, P. (1993) *Dadyan Ailesi'nin Osmanli Toplum, Ekonomive Siyaset Haytindaki Rolü* (*The Role of The Dadian Family in Ottoman Social, Economic and Political Life*). Istanbul.
- Vestnik Evropy. (1890) T.146, №.11.
- Yazyki Azii i Afriki 3. (1979) Moskva.
- Zapiski Erasta Stepanovicha Andreevskogo v 3-h tomah. (1913) T. 1, Odesa, 1913-1914.